

Az Osztály életéből

VITÁK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK TERÜLETÉN AZ 1970-ES ÉVEKBEN*

KOSÁRY DOMOKOS

A MTA Elnökségnek határozata értelmében a társadalomtudományi osztályoknak meg kellett vizsgálniok, hogy a hozzájuk tartozó tudományterületeken a hetvenes években milyen fontosabb szakmai-ideológiai viták folytak, s ezek milyen eredménnyel zárultak.

A jelen beszámoló a II. Osztály elnökének felkérésére a Filozófiai és Történettudományok Osztálya körébe tartozó diszciplínák vitáit próbálja röviden jellemezni. Ehhez felhasználta azokat a külön, bővebb, kéziratosszerű jelentéseket, amelyek a történettudomány,¹ az ókori történet,² a régészet,³ a művészettörténet⁴ vitáiról készültek. Érintőleg a neveléstudományi⁵ és a pszichológiai⁶ vitákat is megpróbálta figyelembe venni – a filozófiáról még nem készült jelentés.** A beszámoló tehát főleg a történeti tudományok körén belül marad. Részint azért, mivel történész-szerző itt tud jobban tájékozódni, bár még e kör egészét sem könnyű átfognia. De részint azért is, mivel a vizsgálat a II. Osztály területén éppen a történeti tudományok vitáiról hozta a legtöbbet napvilágra. Hozzá kell

*A Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1979. szeptember 24-i ülésén tárgyalta meg az általa gondozott tudományágakban az 1970-es években lezajlott tudományos viták természetét, eredményeit és tanulságait. Az osztályülés elé a tudományági bizottságokban megtárgyalt szakértői jelentések és a bizottságok állásfoglalásai alapján Kosáry Domokos által készített összefoglaló került megvitatásra. Az alábbiakban közzéteszük Kosáry Domokos tanulmányát. (Szerk.)

**Jelen összefoglalás elkészülte után küldte meg Osztályunknak a filozófiai vitákról készült jelentését a Filozófiai Bizottság. L. MTA II. Osztályának irattára. (Szerk.)

¹Balogh Sándor, Benda Kálmán, Erényi Tibor, Glatz Ferenc, L. Nagy Zsuzsa, Szász Zoltán: Viták a történettudományban az 1970-es években (1.1.) Külön is: Glatz Ferenc: Viták, új jelenségek történetírásunkban az elméleti és módszertani kérdésekről (1.2.) Benda Kálmán: A feudális-kori történet kérdéseivel foglalkozó jelentősebb viták. (1.3.) Erényi Tibor: A munkásmozgalom történetírásáról (1.4.) Balogh Sándor: Viták a magyar népi demokráciák történetéről (1.5.), valamint: Niederhauser Emil: Viták Kelet-Európáról (1.6.), Kővágó László: Jelentés a kelet-európai és nemzetiségi történetírás vitáiról a hetvenes években (1.7.). Mindezen jelentések, az alább felsoroltakkal együtt, az MTA II. Osztályának irattárában találhatóak.

²Hahn István: Tudományos viták az ókori történet területén (2.1.); Kákosy László: Szakmai viták az egiptológiában (2.2.).

³Vékony Gábor: Szakmai, elvi és módszertani viták a hetvenes évek magyar régészetében (3.1.).

⁴Molnár László: A művészettörténeti viták helyzete az 1970-es években (4.1.).

⁵Zrinszky László: Neveléstudományi viták a 70-es években (5.1.).

⁶Buda Béla, Hegedűs András, Lénárd Ferenc és Hunyady György (bizottsági titkár) jelentése (6.1.–6.4.).

tennünk viszont, hogy ezzel tulajdonképpen még nem fogtuk át a történeti tudományok teljes körét, hiszen ezek egy része, mint az irodalomtörténet, a történeti néprajz, vagy a jogtörténet az I., illetve a IX. Osztály körébe tartozik, és így itt nem tárgyalható, bár a történettudománytól vitáiban sem választható el teljesen.

A viták jellege

Az egyik beszámoló (1. 3.) némileg túlzott ügybuzgósággal azt állapítja meg, hogy „az 1960-as évekhez képest a vitaszellem megélenkült”, továbbá „történelmünk egyes jelenségeinek, eseményeinek politikai megítélése” helyett „főként elméleti és módszertani kérdések felé fordult” az „egyedi jelenségek helyett az általános került az előtérbe”.

Nézetünk szerint bizonyos tekintetben fordítva történt.

Az utolsó két évtized legjelentősebb, legszélesebb körű és talán egyetlen valóban nagy vitája a 60-as évek első felében bontakozott ki, Molnár Erik kezdeményéből a történetiszemlélet nacionalista maradványairól. Ennek a kihatása volt elméletileg is a legáltalánosabb, bár eredetileg főként a XVII. századi és XVIII. század eleji Habsburgellenes mozgalmak értékelésének, a függetlenségi küzdelmek és az osztályharc összefüggéseinek vizsgálatából indult ki. A hetvenes évek elején tulajdonképpen még e nemzeti vita „harmadik menete” zajlott. Azóta viszont inkább sok különféle, kisebb vita folyt mindenfelé, rendszerint szűkebb témakörben. E viták, bár összhatásuk jelentős, már nem álltak valami ilyen nagyobb egységbe össze. Külön folytak az újabb eredmények természetét betakarító nagyobb vállalkozások, így a tizkötetes Magyarország Története egyes részeiről, más sorozatokról, monográfiákról, kéziratokról. Emeljük ki mindjárt: történettudományunk nem kis előrelépését, témakörének szélesedését, új kérdések felvetését is jelezték, nemegyszer igen fontos általános jellegű elméleti problémákat hoztak magukban. Az a kedvezőbb közeg azonban, amely a hetvenes években lehetővé tette ily szakmai problémák tovább érlelését, nem kis mértékben volt annak is köszönhető, hogy az előző évtized csatái hol, mennyiben végződtek sikerrel.

A Molnár-vita érdemét, mondanunk sem kell, nem az szabta meg, hogy az új, konkrét megoldási javaslatok mennyiben voltak hibátlanok. Korántsem voltak hibátlanok. A vita azzal vált jelentőssé, hogy elsőnek sikerült azon a merev szemléleti képződményen érdemben áttörnie, amely az ötvenes évek elején a marxista történetírás dogmatikus változatának és a polgári történetírás bizonyos polgári-nemesi nacionalista elemeinek ötvözetéből létrejött.

A historiográfia kutatói tudják, hogy a történettudománynak minden nagy irányzaton belül lehet többféle szintje és válfaja. Ha jelekkel dolgozunk, és az M a marxista, a P pedig a polgári történetírást jelenti, akkor az M az ötvenes évek küszöbén a valóban pályafutása végéhez ért P változatai körül elsősorban a P₁, vagyis az ellenforradalmi időszak fontosabb, színvonalasabb irányzata, és annak elődje: a dualizmus-kori 67-es felfogás ellen támadott. Nem részesítette viszont hasonló kritikában a dualizmus-kori 48-as felfogást – bár az is nemesi-polgári bázison nyugodott, – sem annak későbbi folytatását, a P₂-t, sőt ennek bizonyos elemeit átvette, utilizálta. Ez akkor sok minden-

ből érthető volt, így nem utolsósorban a nemzeti momentummal kapcsolatos politikai taktikából és egyúttal abból is, hogy akkoriban a marxista történetírás, mondjuk, hogy: M_2 állapotban, közvetlenül alárendelődött a dogmatizmus politikai taktikáinak. Ha viszont utóbb változott, kedvezőbb viszonyok között, a történészek a magasabb szintű M_1 megvalósítására igyekeztek, akkor ennek érdekében nyilvánvalóan túl kellett jutniok az $M_2 + P_2$ képletén. Ennyi akkor is megállapítható, ha nem vonjuk kétségbe, hogy eredmények, nem is csekélyek, akkoriban is születtek. S azóta kiderült, hogy a nagy vita sem a nemzeti hagyományoknak, sem a marxista történetírásnak nem ártott, sőt a közvetlenül nem érintett területeken is elősegítette a jelentős előrehaladást.

Az egyik jó megfigyelés (1. 2.) szerint az utóbbi évtized magyar történetírásának egyik jellemzője azonban éppen az, hogy az „új nézetek, új eredmények korántsem szembesülnek viták formájában a korábbi felfogásokkal”. Az persze, hogy egy-egy új koncepció jelentkezése nem vezet összeütközésekre – olvassuk tovább, – „részben szerencsésnek mondható, jelzi a szakmai megújulást eredményező, kiegyensúlyozott, türelmes tudománypolitika eredményességét”. Ugyanakkor azonban „az, hogy az új felfogások nem tartalmazzák a korábbi kritikáját, hanem elmennek azok mellett, hátráltatják kutatásunk elméleti végiggondolását”. Így azután látszólag zökkenőmentesen haladhatunk, és simává kerekíthetők beszámolóink.

Valóban: a történettudomány haladása, új eredmények elérése kedvező feltételek közt olyan széles, megrázkódtató viták nélkül is elképzelhető, mint a hatvanas évek csatái. Sőt talán könnyebben elképzelhető – hangsúlyozzuk: kedvező feltételek között. Az adott előzmények után azonban a kedvező vagy kedvezőbb feltételekért külön meg kellett küzdeni. S a problémák még nem szűntek meg minden vonatkozásban azzal, ha az eltérő nézetek „elmennek” egymás mellett, hallgatólag, mivel olyankor jobbnak látszik a párbeszédet nem folytatniok.

Az M_2 és a P_2 hagyományai bizonyos fokig ma is folytatódnak, de inkább külön-külön, változott feltételek között. Az eredeti, együttes képlet talán utolsó látványos, szenvédélyes védelmét, nagy arzenállal, alighanem 1973-ban kísérelte meg egyik irodalomtörténészünk (Király István), aki ugyan rugalmas védekezéssel maga is elítélte a dogmatizmust, de mégis posztulátumként állította fel a múlttal szemben a – szerinte – eszményi nemzeti hagyomány modelljét, és megróttá azokat a történész szakembereket, akik a múltban, a maguk területén, nem mindig e posztulátumot találták. Hangsúlyozzuk: nem teszünk egyenlőségi jelet az M_2 és a P_2 közé. Kétségtelen azonban, hogy a történelmet valamiképpen mindegyik saját óhajai szerint szerette volna visszamenőleg módosítani, és mindkettő hajlamos volt arra az elfogadhatatlan és félrevezető vitaalapra helyezkedni, hogy joga, sőt kiváltsága van „marxistának” vagy „nemzetinek” kizárólag saját nézeteit deklarálni.

A valódi tudományos viták sorából alapjában véve még le kell számítanunk azokat az álvitákat, amelyek nem azonos szintű, tudományos álláspontok konfrontálásából adódtak, hanem abból, hogy a szakma itt vagy ott kénytelen olyan tudománytalan tendenciákkal megküzdeni, amelyek nem tartják magukra nézve kötelezőnek a szakmai szabályokat, félrevetik az érveket és ugyanazt ismétlik újra. Alapjában véve tehát azt jelzik, hogy társadalmunk történeti tudatában, elváltozásként, helyenként vannak olyan

emocionális, irracionális gócok is, amelyekben igazi vagy vélt sérelmek, torzult nosztalgia, szorongó nacionalista vagy más hangulatok, egyebek közt például a P_2 , vagy az M_2 leszállt maradványai rakódtak egymásra, és hogy ezek meg is szerzik a kifejezés eszközét. Az alábbiakban ennek tüneteivel több ponton találkozunk. Vagyis a vitabeszámolóknak nem két, hanem három dimenzióban kellene mozogniuk. E tünetek megszólatatáit, a naivakat vagy a feltűnést keresőket, történettudományunknak szakmailag nem nehéz, legfeljebb fárasztó megcáfolnia. De maga a jelenség pusztán szakmai érvekkel nem kezelhető. Pedig mindenestre odafigyelést, diagnózist, orvoslást érdemel. Azzal az itt-ott előforduló sajátos jelenséggel együtt, hogy a véleményszabadság szép jogcímén olykor nyilvánosságot kaphat az olyan tudománytalan, valótlan feltételezés is, ha elég érdekesnek találtatik, amelyre kár papírt pazarolni, viszont ugyanakkor a megérdemelten kemény, szakmai bírálat közzétételére már kevésbé szívesen vállalkoznak folyóiratunk. Az ilyesmi sincs hatás nélkül a szaktudomány fejlődésére, munkájára, érdemi vitáira.

Ókori történet

Kezdjük az áttekintést a nagy történeti folyamat elején.

Az ókori történet magyarországi kutatói apparátusa nem nagy, de a nemzetközi tudományosság problémáira frissen reagál. Vitái, mint a róluk készült, szép összefoglaló (Hahn István) is jelezte, szemléltetően mutatták, hogy a többféle szintnek az a problémája, amelyről fent beszéltünk, itt is jelentkezett.

Az egyik oldalon a viták olyan, nemzetközileg is jelentős elvi-szakmai kérdések körül folytatódtak, amelyek a marxi formáció-elméletnek az ókor társadalmaira való alkalmazásával kapcsolatosak. Három vonatkozásban is. Az egyik az ókor korai, keleti, potamikus társadalmainak beillesztése a társadalmi formációk rendszerébe. A másik a görög-római „klasszikus” rabszolgotartás pontosabb meghatározása. A harmadik pedig a rabszolgotartó társadalom felbomlásának, a feudalizmushoz vezető átmenet változatainak körvonalazása.

Különösen az elsővel kapcsolatban bontakoztak ki élénk viták. A korábbi, sokban dogmatikus felfogással szemben, amely szerint az egész antikvitásban egységesen rabszolgotartó társadalmakat találunk, magyar részről Tőkei Ferenc nemzetközileg is az elsők között fejtette ki, már a hatvanas években, azt a Marx eredeti szövegeire alapozott koncepciót, hogy az ókori keleti társadalmakat nem a klasszikus rabszolgotartás, hanem az ázsiai termelési mód jellemezte. Most a hetvenes években e koncepció további vitája, pontosítása folyt, beleértve e fogalom talán túlságosan széleskörű használatának bírálatát. Felmerült, hogy ez a termelési mód stadiálisan értelmezendő-e, mint a rabszolgotartást megelőző fejlődési szakasz, vagy pedig az európai típusú fejlődési modelltől eltérő, és vele részben szinkron „ázsiai” modellt kell-e benne látnunk. Az ázsiai termelőmód kérdésével 1974-ben külön vitautlás foglalkozott. Itt akadt, aki az egész koncepciót megkérdőjelezte. A vitát aligha lehet még összegezni. A hazai kutatók azonban úgy látszik abban talán többé-kevésbé egyetértenek, hogy a keleti társadalmak nem voltak a klasszikus társadalmakkal egészen azonos jellegűek, és hogy az elvi viták során felmerült új kérdésekre újabb, konkrét részletelemzések útján lehet választ keresni.

A másik oldalon viszont a szaktudománynak az állítólagos sumer–magyar rokonság dilettáns „elméletével” szemben kellett végre kritikailag állást foglalnia. Ez szakmailag ugyan tarthatatlan, de nagy visszhangot keltett főleg a tengerentúli magyar emigrációban, és valamennyit itt a Duna-medencében is. Egyik gócpontja lett ugyanis azoknak a torzult, sértett nacionalista emócióknak, amelyek azt hiszik, hogy a valóságot félretolva irracionális, önkényes úton lehet és érdemes valamilyen, mások igazi vagy vélt múltjánál régebbi és fényesebb múltat kreálni. A kritikával, szakembereink szerint, a vita lezárult. De vajon a szaktudományon kívül is? Ez ugyanis itt sem annyira szaktudományi kérdés, mint inkább bizonyos, a társadalmi tudatban jelentkező elváltozás tünete, amelynek *mai* feltételeit kell megvizsgálni.

Régészet

A régészet területén is többnyire 1970 előtt indult viták folytatódtak. Ezek főleg a hazai neolitikumot, különösen a korai szakasz, az élelemtermelésre való áttérés, továbbá a késő bronzkor, a korai vaskor és a La Tène kor problémáit érintették. A hetvenes években bontakozott ki viszont, az ókori történetet és érintően, az a vita, amely a dunántúli római provinciának részint kezdeteivel, részint pedig fennállása utolsó szakaszával, illetve feladásával foglalkozott. Ez utóbbi vonatkozásban egy 1969-ben megjelent monográfia túlzóan minősített nézeteit, és egyben a római uralomnak lényegében az egész V. századra való kiterjesztését kérdőjelezte meg. A vita azonban meg is könnyítette egy sor probléma és például a régebben „hun-korinak” minősített leletanyag árnyaltabb megítélését. Egyébként abban is része volt, hogy újra vizsgálni kezdték az esetleges dunántúli római kontinuitás kérdését. Kutatóink többsége azonban nem tartja valószínűnek itt a római népesség érdemleges továbbélését. Hozzátehetjük, hogy Fenékpusztá–Környe római kontinuitásának, illetve Pannonia valamiféle VI. századi bizánci megszállásának feltevéseit, a kialakuló vita során, a hazai és a külföldi kritika általában elvetette. Nem tartják kutatóink bizonyíthatónak a még távolabbi Erdélyt illetően sem a dák-római kontinuitásnak a román kutatók által képviselt elméletét. Többen rámutattak arra, hogy e korai időszakban kultúrák és etnikumok nem minden esetben kapcsolhatók össze világosan, és hogy a kontinuitás feltételezésének mind a régészeti, mind a bázisforrások inkább ellentmondanak.

A régészet területén is akadt olyan hazai vitakérdés, amely a szakma körein úgy terjedt túl, hogy romantikus elképzeléseket is táplálhatott. Az ún. „kettős honfoglalás” elméletére gondolunk, amely szerint a Kárpát-medencében már jóval Árpád előtt, a „késő avar” korszakban is jelentős tömegben éltek volna magyarok. Ennek felvetője persze sokkal jelesebb szakember, semhogy határozottan állítana olyasmit, amiről tudja, hogy nem bizonyítható. Csak feltevésről és, joggal, töprengésről, hangosan gondolkozásról beszél, de főleg népszerűen, szélesebb közönség előtt. Az utóbbi viszont a régész és történész szakemberek szűk körében elhangzó cáfolatairól már kevésbé értesül. S a magyar őstörténet sajátosan allergikus területén mindez önkéntelenül is elősegítheti érzelmi úton a megkérdőjelezett szakmai eredmények helyett más, nem szakmai elképzelések terjedését.

A feudális kor

A 60-as évek nagy vitáival megindult kibontakozás egyik legpozitívabb szakmai eredményének tekinthető az a részletes vizsgálat és vita, amely a hazai feudalizmus hosszú időszakának első, középkori részén alkalmazta az új eljárásokat és elemezte széles nemzetközi, európai kereten belül a magyar társadalom etnikai és nemzeti tudatának kérdéseit (Szűcs Jenő). Meggyőzően bebizonyosodott, hogy a középkori ember más gondolati és fogalmi körben élt, és hogy messzemenően helytelen volt, korábban, olyan újabb kori, mai fogalmakat a távolabbi múltba változtatlanul visszavetíteni, mint a nemzet, haza, hazafiság. Örvendetes, hogy e vitának e magas színvonalon, szélesebb körben is nagyrészt jó visszhangja volt. Elgondolkoztató viszont, hogy azt a szerzőt, akinek szép tanulmányai a vita magját képezték, mégis történészek segítségével érthette szakmán kívüli durva és értelmetlen támadás, itt is tünetként, jellemző módon éppen Kézai, mint a nemesi szittyá-hun hagyomány képviselője „védelmében”.

Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmat adott az 1514-i magyarországi parasztháború kérdéseinek megvitatására, korábbi álláspontok esedékessé vált felülvizsgálására is. A vitülés, amelyen fiatalabb kutatók és külföldiek is részt vettek, szélesebb, nemzetközi keretben elemezte a parasztság egykorú gazdasági-társadalmi viszonyait, majd a parasztfelkelések ideológiáját és különösen a Dózsa-háború társadalmi-politikai elképzeléseit. Ennek eredményeként ma jóval világosabban látjuk például az obszerváns ferences hatások szerepét, meg a székely közösségi kiváltságokét, eszményi célkitűzésként a parasztháború résztvevőinek gondolkodásában. A vitaalkalom tehát kétségkívül elősegítette, hogy új eredmények kerüljenek napvilágra, bármennyire próbálták olykor a régi felfogás folytatói ezeket egyszerűen negligálni.

Történetírásunk a mohácsi csata szélesesen vett kérdéskomplexumáról is megfogalmazta új mondanivalóját a hetvenes évek közepén, és egyebek közt a katasztrófa 450. évfordulója alkalmából 1976-ban rendezett ülészakon. Ekkor azonban már javában tartott, a szakma határszélein és azokon túl is, a máig zajló, heves vita. 1966-ban ugyanis egy irodalmár szerző, a szakmai fellépést megelőzve, maga próbálta a revideálást végrehajtani, eredetileg nem rossz irányban, társadalomkritikával, csak éppen elégtelen szakmai eszközökkel. Hogy jól felismerte a közönség igényét az új iránt, az a nagy zömmel kedvező visszhangból is kitűnt. Mindjárt akadtak viszont ellenzői is, akik egyike vele szemben a „nemzeti önérzet” (közelebbről inkább a magyar feudális uralkodó osztály) védőjeként lépett a nyilvánosság elé, majd pedig maga próbált egy másik, szakmailag még megalapozatlanabb elméletet népszerűsíteni, amely szerint a török békét ajánlott, Magyarországot nem is tudta (?) meghódítani, hanem csak a Habsburgok ellen védekezett. E ponton túl azután a történészek, akiknek bíráló szavait a nagy hangzavarban néha alig lehetett hallani, mindinkább kezdték magukat szembetalálni az irracionális, az indulat és az érvekre nem reagálás más előzőleg említett tüneteivel.

Ettől függetlenül megállapítható, hogy történészeink a XVI–XVII. század politikai problematikáját, tehát éppen azt, amelyből előzőleg a nagy vita kiindult, nem tudták oly átfogóan újjáértelmezni, mint a középkorét. Mintha Molnár Erik halála után egy kissé kerülgetni kezdték volna ezt, vagy éppen olykor visszatértek volna korábbi, téves, de

kevesebb feltűnést keltő nézetekhez. Pedig gazdaságtörténészeink jelentős eredményeként ekkor már rendelkezésünkre állt az a gazdasági-társadalmi modell, amelyhez az újat hozzá lehetett építeni: a nyugati fejlődéstől elmaradó kelet-európai késő feudalizmusé. Történetek persze kísérletek. De például a parasztság és honvédelem problémája új elemzésének, valamint a „vitélző rend” politikai és társadalmi funkciójának vizsgálatából született, új eredmények figyelembevétele nélkül folyt a másik oldalon a „népi kurucság” problémájának túlfejlesztése is. Igaz, az I. Lipót-féle abszolutizmus és magyar rendiség viszonyának gazdag levéltári anyagon nyugvó elemzése olyanféle pozitív vitát eredményezett, amelynek hatása a továbbiakban talán szélesedni tud. Az is igaz, hogy e feltételek közt is sok új anyag és hasznos eredmény került napvilágra, például a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi vonatkozásait illetően. Ulésszakokon emlékeztek meg történészeink a Thököly-felkelésről, megindításának 300. és az annál lényegesen, összehasonlíthatatlanul magasabb szintű és pozitívabb Rákóczi-szabadságharcról, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából. Az utóbbi esetekben az országos ünneplés valóban indokolt, bár, főleg helyi viszonylatban, olykor elkerülhetetlenül hagyományos kuruckodó motívumokat is újra felidézett. Abban a kérdésben, hogy Rákóczi, egy szűkebb körrel együtt, a hazai feudális rendi struktúrán belül feltétlenül korszerűsítő tendenciát, bizonyos reformtörekvést képviselt, és hogy ez pozitívumként nagy figyelmet érdemel, történészeink lényegében véve egyetértenek. Annak eldöntése azonban, hogy ez milyen mértékig juthatott el a nemzeti abszolutizmus programjához, vagy hogy a hajdúszabadságok megadása a késő feudális társadalomban meddig haladhat, és hozhat-e szerkezeti váltakozásokat, még további, valódi kritikai megközelítésre és vitákra vár. Ezúttal inkább csak egy-két olyan nyilvánvaló túlzást igazítottak ki, mint hogy az adott nemzetközi és belső erőviszonyok közt a szabadságharc folytatásának 1711 után is lettek volna kilátásai.

Bizonyos előrelépések történtek a XVIII. század problematikájában. Korrekciókra került sor, éppen a késő feudalizmus modelljéből kiindulva, a „gyarmati” helyzettel, illetve az osztrák vámrendszerrel kapcsolatos, sokáig túlhangsúlyozott elképzelések terén, amelyekről kiderült, hogy XVIII. század végi nemesi gazdaságpolitikai törekvésekre mennek vissza. A XVIII. század „hanyatlásáról” szóló különböző elméleteket kezdi a felvilágosodás feltételeit megteremtő lassú, ellentmondásos, de fokozatos emelkedés képe felváltani, amely az egykorú Európa-modellbe is jobban beillik. Hasznos viták folytak több tudományág képviselői, irodalomtörténészek, nyelvészek, történészek, művészet-történészek, jónéhány külföldi szakember részvételével az időszakosan megrendezett mátrafüredi felvilágosodás-konferenciákon. Külön kiemelhetők a nemzeti ébredések párhuzamos vonásairól, valamint a felvilágosult abszolutizmusról folytatott viták. Magyar és külföldi kutatók közösen dolgozták ki a felvilágosult abszolutizmusnak mint Európa viszonylag kevésbé fejlett északi, keleti és déli zónáit jellemző politikai rendszernek XVIII. századi modelljét, amely a magyar történetírásban különösen újszerű.

Abban történészeink ma már lényegében véve egyetértenek, hogy a reformkor kezdetét 1830 körül kell keresnünk. S többé-kevésbé abban is, hogy előzőleg, 1795 után, a felvilágosult politikai tendenciák alulmaradása következtében, a haladó törekvések jóidőre föld alá szorultak, bár a politikailag nem exponált területeken a gazdasági vagy a

kulturális fejlődés folytatódhatott. A periódushatárok megvonása, vagyis a reformkor értelmezése körül a történészeknek már inkább csak néhány olyan irodalomtörténéssel volt vitája, aki az irodalmi romantika bizonyos tünetei alapján még mindig, az egykori nemesi hagyománynak megfelelően inkább 1825-nél szeretné a határt megvonni. A reformkor kérdéseiről viszont kissé más okokból nem folytak az utóbbi időszakban nagyobb, nyílt viták. Itt ugyanis mind az M_2 , mind pedig a P_2 , együtt, de külön is az eredetileg széles, több ágú reformmozgalomnak egy olyan, kissé leszűkített értelmezését tette dominánssá, amelyből a legfőbbnek tartott irányzatokon kívül többé-kevésbé kiszorultak más, olyan irányzatok, amelyek az előzőkkel vitázva haladtak az átalakulás felé, a széles medren belül. Meg is mondhatjuk, hogy elsősorban Széchenyire gondolunk, akinek értékelése azonban, ha a legutóbbi Napló-válogatás visszhangjából ítélnünk, e mostoha időszakon úgy látszik már túljutott. Mint ahogy a reformmozgalom árnyaltabb képe, több ágú, összetett voltának tudomásulvétele is kezd helyet kapni a szakmai közvéleményben, ha nem is ellentmondásoktól mentesen.

A polgári korszak

1969-ben zajlott le Magyarország kapitalista fejlődéséről az a „műhelyvita”, amely a készülő, új szintézis, de egyben további eszmecserék, viták előkészítését is szolgálta.

Az egész korszak vizsgálatának és az ezzel összefüggő vitáknak fő eredményét a jelentések joggal tartják abban összegezhetőnek, hogy azzal a Magyarországot önmagában, izoláltan néző szemlélettel szemben, amelyet közvéleményünk oly hosszú időn át megszokott, most végre történeti fejlődésünket sikerült a Habsburg monarchia, Közép-Kelet-Európa és ezzel együtt az európai kapitalista fejlődés egészébe beilleszteni. A hazai gazdasági, társadalmi, politikai és részben ideológiai problémák elemzését most már e modell birtokában lehetett pontosabban megvizsgálni.

A már az előző évtized küszöbén elindult, de rejtettebb formában nemegyszer máig tartó viták során háttérbe szorult a korábbi, politikai-központú felfogás, a gazdaságtörténeti elemzések fényében pedig ugyanakkor tarthatatlanná vált az a Magyarország „gyarmati”, illetve 1867 után „félgyarmati” helyzetét inkább deklaráló, mint bizonyító, politikai-történeti indíttatású koncepció, amely az ötvenes évek elején az $M_2 + P_2$ képletének oly jellemzően megfelelt. E folyamathoz tartozott az az elhúzódo vita is, amely a reformkori falusi textilkészítés fokozatos elsorvadását végül is a reális és nem a tévesen, bár makacsul feltételezett okokra (a szabadságharc leverésére) vezette vissza.

A gazdasági növekedés vizsgálata kimutatta, hogy az ország gazdasági fejlődése a dualizmus korában európai viszonylatban is igen jelentős volt, és hogy a monarchia nagy piacába való integrálódás lényegében véve ösztönző szerepet játszott, minden negatív tényező ellenére. A modern kapitalista gazdaság kiépítésében szükséges külföldi tőke indukáló szerepet is betöltött, meggyorsította a hazai felhalmozást. Így azután a korszak végére a külföldi tőke részarányainak csökkenése is bekövetkezhetett.

A gazdasági-társadalmi fejlődés vizsgálata elősegítette az 1849 utáni politikai folyamatok új megvilágításba helyezését is. A neoabszolútizmusról kiderült, hogy alapvetően

sértette a birodalom másik, Lajtán túli felét modernizáló erők érdekeit is. Ismétlődő, nem egyszer kemény viták folytak, már 1969-től kezdve, több szakaszban, a birtokos magyar nemesi vezető rétegek politikai szerepéről. Kitűnt egyrészt, hogy az 1859–1861 közti nemzetközi politikai válság nyomán átmenetileg újra fellendült nemzeti mozgalomban a magyar nemesség soraiban a 48-as politika következetesebb folytatásának több híve volt, mint korábban feltételezték. De kitűnt másrészt az is, hogy alapvetően a magyar nemességet a forradalom tartós sokkhatása végül éppúgy a kompromisszum felé tolta, mint a nemzetközi helyzet. S e két tényező együtt, alapján véve, a Kossuth-emigráció mozgásterét is meghatározta.

E viták színvonalához mérten különösen feltűnő volt viszont, hogy időnként felbukkantak, helyet kaptak – sajnos néha még vezető napilapunk hasábjain is – olyan tudománytalan és hitelt nem érdemlő „nézetek”, amelyek a magyar történelemben mindenütt orgyilkosokat keresve próbálnak rég letűnt „szenzációkat” újra felfedezni, nemcsak Zrínyi balesetével, hanem, éppen az itt tárgyalt időszakban, Széchenyi vagy Teleki László öngyilkosságával kapcsolatban is – méghozzá valamiféle sajtós, gyanúsító hangnemben, mintha a történészek mind arra fogtak volna össze, hogy elkendőzzék e rémtetteket. Ez persze a mesék világába tartozik, hogy finom szóhasználattal éljünk. Szeretnénk azonban hinni, hogy a történészek, a szakma képviselői, azok is, akik egymással esetleg vitában állnak, abban valóban egyetértenek, hogy a történelemmel való felelőtlen játszadózást egyként elítélik.

A valóban szakmai viták eredményeként ma már elfogadott álláspontnak tekinthető, hogy az 1867-i kiegyezés a korábnál kedvezőbb feltételeket teremtett Magyarországnak a fejlődése számára. Továbbra az is, hogy politikai mozgásterét megnövelte, és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában Magyarország szerepe fokozatosan növekedett, bár ugyanakkor a hadügyek irányításában érdemben szóhoz nem jutott. A viták során még mindig akadtak, akik, valahogy a P₂ hagyományainak továbbfejlesztőiként, a kiegyezés pozitívumait mindenestől kétségbe vonták. De részben az ő érvelésük is elősegítette annak felismerését, hogy a nagyarányú gazdasági fejlődés, későbbi előrevívő társadalmi kihatásaitól függetlenül, némileg megkönnyítette az adott társadalmi struktúra nemesi jellegének, feudális eredetű viszonylatainak konzerválódását is. Itt említhető, hogy a regionális struktúravizsgálatok eredményei szerint a nemzetiségek politikai elnyomása nem jelentette gazdasági elnyomásukat, és hogy gazdasági viszonyaik fejletlenebb jellege, ahol ilyesmi kimutatható, alapvetően nem politikai rendszabályok következménye volt. Végeredményben a Habsburg monarchiát ma olyan, a politikai egyensúlyt és a nagyobb gazdasági keretet az adott feltételek közt valamennyire biztosító, történetileg kialakult, sokféle érdeket egyeztető és sokféle más érdeket elnyomó képződménynek tekinthetjük, amely valaminő mértékben minden benne élő nemzet számára lehetővé tette a gazdasági és korlátozottabban, egyenlőtlenebbül, a politikai fejlődést. A kelet-európai átlagnál kedvezőbb feltételeket teremtett olyan új társadalmi-politikai erők kifejlődéséhez, amelyek azután megerősödve, az első világháború végén beállt nemzetközi helyzetben, a forradalmak időszakában, lényeges szerepet vittek a birodalom szétrobbantásában.

Viták folytak a szocialista munkásmozgalom problémáiról is, egyebek közt a nemzeti kérdés viszonylatában. Voltak bizonyos, bár nem messzemenő kísérletek arra,

hogya a korai szocialista mozgalmat erősebben bírálják a magyarországi társadalmi fejlődésből adódó, polgári demokratikus feladatok jelentőségének kellő fel nem ismerése miatt, vagy éppen arra, hogy egyes kispolgári, polgári demokratikus mozgalmakat túlzottan kiemeljenek. A jelentősebb tanulmányok azonban elvi alapon, többnyire mértéktartóan foglaltak állást ebben a kérdésben. Ebben az évtizedben alakult ki a szocialista mozgalom „kettős kötöttségéről” szóló, lényegében helyes felfogás is, amely szerint a szocialista mozgalom szerves része mind a nemzeti történetnek, mind ugyanakkor a nemzetközi munkásmozgalom történetének. Figyelmet érdemlő vita folyt az agrárszocializmus kérdéséről is. Egyesek joggal emlékeztettek arra, hogy az adott időszak sok szempontból szocialista jellegű szegényparaszti szervezkedésében sok volt az érzelmi momentum és az ösztönösség. Ezt a megfelelő mértékben figyelembe véve is megállapítható volt azonban, hogy a szocialista munkásmozgalom magyarországi úttörése nélkül a századforduló agrárszocialista mozgalmaira nem kerülhetett volna sor.

Míg korábban az $M_2 + P_2$ hajlamos volt messzemenően túlhangsúlyozni a XX. század eleji koalíciós időszak függetlenségi politikájának progresszív vonásait, most több figyelem fordult a polgári radikalizmus és a szocialista mozgalom, a szociáldemokrácia felé. Azon a címen, hogy a polgári progresszió bizonyos polgári demokratikus törekvéseknek (agrárkérdés, nemzeti kérdés) nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a szociáldemokraták, volt bizonyos törekvés a polgári radikalizmusnak és a független szocializmusnak túlzott előtérbe helyezésére, a szocialista munkásmozgalom elé. Többféle álláspont jelentkezett az egykorú szociáldemokrata mozgalom megítélésében is, nem utolsósorban a vezetés centrista, illetve a másik oldalon, kétségtelenül erős reformista tendenciáinak mérlegelése körül. Mindezen viták bizonyára jó előkészületei voltak a további eszmecseréknek.

Világháború, forradalmak

Az 1917–1919-i forradalmi periódussal kapcsolatos újabb viták központi kérdése a polgári demokratikus és a szocialista forradalmi tendenciák és szakaszok egymáshoz való viszonya volt. Ezekben, nemcsak történészek részvételével, fellelhetők voltak a polgári demokratikus erők túlbecsülésének, vagy éppen idealizálásának nyomai. Az e vitákat összefoglaló jelentés hangsúlyozza, hogy 1918–1919 magyar története összefüggő forradalmi folyamat, de ennek bemutatása – mint éppen a viták során rámutattak – nem homályosíthatja el 1918 októberének és 1919 márciusának minőségi különbségeit. A specialisták megítélése szerint a most született, főbb munkák már a kérdés mind a két oldalát megfelelően figyelembe veszik, és a nagy forradalmi folyamatok összefüggéseivel és belső eltéréseivel együtt ábrázolják.

Az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos viták összefüggtek a kutatási tematika bővülésével, a nyugati levéltárakban újabban hozzáférhetővé vált adatok értékelésével, és azokkal a nemzetközi szakmai vitákkal, amelyekbe a magyar kutatás is bekapcsolódott. Ezzel együtt megnöttek a szakmai igények is.

A viták egyik csomópontja a fasizmus problémája és a Horthy-rendszer jellege körül alakult ki. A fasizmus behatóbb elemzése idehaza főként csak az 1970-es moszkvai

nemzetközi történettudományi kongresszus időszakában indult, de azóta, időnként viták tüzeiben, máris igen figyelemreméltó eredményeket ért el. A történettudomány természetesen nem vitatja a fasizmus Dimitrov-féle definíciójának történelmi-politikai jelentőségét a fasizmus elleni általános, népfrontos küzdelem megindításának időszakában. De a korszak feltárásában mindinkább előrehaladva azt a feladatot sem kerülhette ki, hogy a problémát a maga eszközeivel is megközelítse, és vizsgálódását addig kevésbé számbavett kérdésekre és területekre is kiterjessze. S még az a kérdés is felmerült, hogy napjaink viszonyai közt e második világháború előtt kialakult fogalomnak valami módon szembe-sülnie kell a mostani szélsőséges burzsoá diktatúrák jellemzésére használt politikai fasizmus fogalmával.

Az új vitakérdések sorában az elsők és lényegesekek közt szerepel az, hogy a két világháború közötti időszakban meddig terjed a diktatúrának az a köre, amely a fasizmus kategóriájába sorolható, és hogy e kör miképpen viszonyul az európai modell különböző zónáihoz, amelyek jellemzőit, eltérő feltételeit már az előzményekből ismerjük. Ezen továbbhaladva az 1918 utáni rendszerek tipológiájának körvonalazásakor kiderült, hogy Közép-Kelet-Európa olyan sajátosságokat, egyebek közt olyan autoritatív vonásokat mutat fel, amelyeket az új típusú rendszerek, a fasizmus vizsgálata során is figyelembe kell venni. Melyek azok a tények, amelyek alapján egy adott rendszer fasisztának tekinthető? Hol a helye a magyarországi rendszerek az 1918 utáni rendszerek sorában? E kérdések megválaszolása szükségessé tette az uralkodó osztályok, elitek, az állami szerkezet, a rendszer társadalmi bázisa, valamint ideológiája behatóbb vizsgálatát.

Egységes felfogás az eredmények gyarapodása ellenére sem tudott még kialakulni. Szerzőink egy része a Horthy-rendszert továbbra is egyértelműen fasiszta rendszernek minősíti. Más része viszont olyan ellenforradalmi, diktatórikus rendszernek, amely a hagyományos parlamenti elemeket a kelet-közép-európai autoritatív és az újabb, fasiszta motívumokkal együtt tartalmazza. Eltérő nézetek mutatkoznak a magyarországi finánc-tőke ismert jellemzők által motivált szerepét, valamint a középrétegek egyes hatalomba bekerülő szélsőjobboldali agresszív csoportjainak jelentőségét, a kispolgári bázis mértékét, nagyságát illetően.

A munkásmozgalom egykorú történetén belül főleg az illegális kommunista és Magyarországon ekkor is legálisan működő szociáldemokrata párt szerepének, viszonyának, a reformista és a forradalmi irányzat elterjedésének problémái körül folytak érdemi jellegű viták. Ezek során ugyancsak mutatkoztak eltérő megítélések, de nem szélső formák közt. Vita folyt annak megítéléséről is, hogy mennyiben tudott a munkásmozgalom – elméletileg is – megfelelni a Magyarországon felmerült kérdéseknek.

A viták egy másik csomópontja a második világháború és benne Magyarország szerepe körül alakult ki. Ezeknek az eszmecseréknek nagyobb nyilvánosságot biztosított az, hogy a második világháború történetének nemzetközi bizottsága két alkalommal (1973, 1978) is Magyarországon, Budapesten rendezett nemzetközi konferenciát.

Az a vita, amely Magyarország második világháborús katonai szerepével, közelebb-ről a második hadsereg tragédiájával kapcsolatban elsősorban nem szakmai körökből indult ki, különös nyomatékkal figyelmeztet arra, hogy legújabb kori történetünk számos kérdése mily mélyen foglalkoztatja a közvéleményt, és mily nagy hiba, ha a történet-

tudomány kitér e „kényes” kérdések elől, ha az érdeklődés kielégítését átengedi olyan munkáknak, amelyek nem kellő mértékben veszik figyelembe a történeti kutatás eredményeit és szabályait. E kérdéstről egyébként, éppen a fenti vitával kapcsolatba, szakmai vélemények is elhangzottak a Magyar Történelmi Társulat egri vándorgyűlésén, 1973-ban.

A népi demokratikus korszak

A történelem nem áll meg, hanem a mindenkori jelenig vezet. Az évek múltával egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a népi demokratikus korszak kutatása, és mindenekelőtt a népi demokratikus átalakulással összefüggő legfontosabb elméleti kérdések tisztázása nélkül a magyar történetírás nem tud a követelményeknek megfelelni. Az e területről készült beszámoló arra is rámutat, miszerint a kibontakozó vitákat inspirálta és befolyásolta, hogy a Szovjetunióban és a szomszédos szocialista országokban is megindult a népi demokratikus forradalom problémakörének tisztázása, hogy a vitacikkek nem egyszer a magyar népi demokrácia kérdéseit is érintették, és néhány szovjet szerző pedig kifejezetten a magyarországi népi demokratikus átalakulás problematikáját vizsgálta. A több mint egy évtizeden át zajló vitában itthon nemcsak történészek, hanem filozófusok, közgazdászok, jogászok, valamint publicisták is kifejtették nézeteiket. Ennek kétségtelen előnye volt, hogy a vita új szempontokkal és megközelítési módokkal gazdagodott, bár a vitázók különböző szintű felkészültsége nem minden esetben használt az eszmecserék színvonalának.

A népi demokratikus forradalomról kialakult felfogások – itthon és külföldön egyaránt – az illetékes beszámoló (1.5.) szerint nagyjából a következő csoportokra oszthatók: (1) Az egyik felfogás szerint a népi demokratikus átalakulás a szocialista forradalom egyik válfaja. E nézet a munka és a tőke közti ellentmondást feloldó, szocialista feladatokon kívül lényegében véve semmi más, a forradalmi átalakulás jellegét befolyásoló tényezőkkel nem számol. (2) A másik felfogás szerint Közép-Kelet-Európa népeinek a munkásosztály által vezetett antifasiszta, nemzeti felszabadító harca a második világháború idején népi demokratikus forralomba ment át, amelynek győzelmével azonban mindjárt kezdetét vette a szocialista forradalomban való átnövés folyamata. E felfogás tehát valójában két egymást követő forradalommal számol. (3) A harmadik felfogás a népi demokratikus forradalom fogalmát kiterjeszti a második világháború nyomán létrejött történelmi feltételek által meghatározott átmenet egész időszakára. Ezen az egységes folyamaton belül kell azután megkülönböztetni két, egymást követő szakaszt: az első lényegében véve a polgári demokratikus forradalom feladatait oldotta meg, és a másodikban kerültek csak túlsúlyra a szocialista forradalomra jellemző célkitűzések.

Elsősorban a vita nemzetközi jellegével magyarázható, hogy benne főleg a népi demokratikus forradalom általános jellemzői kerültek előtérbe és jóval kisebb figyelemben részesültek a helyi sajátosságok. Ez utóbbiakat illetően Magyarországon főleg a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek érlelődése, a forradalom „késése”, a Szovjetunió szerepe és a népi demokratikus forradalom kibontakozása közti kapcsolat voltak azok a problémák, amelyek körül vita zajlott.

E viták során érezhetően megnövekedett az érdeklődés a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elméleti kérdései iránt. A kutatók behatóbban tanulmányozták Leninnek a demokratikus és a szocialista forradalomról szóló munkáit. Személyes véleménycserék alakultak ki magyar és szovjet történészek között. Mindezzel együtt háttérbe szorultak azok a nézetek, amelyek kétségbevonják a népi demokratikus forradalom feltételeinek létrejöttét, és magát a forradalom kibontakozását. Külön említést érdemel, hogy a korszak kutatóiban felülkerekedett a meggyőződés: a vitás kérdések megoldásának legcélravezetőbb módja a további anyagfeltáró munka és az arra épülő, elvszerű megközelítés.

Az utóbbi évek vitái jórészt munkaértekezleteken, szűkebb nemzetközi tanácskozáson folytak, viszonylag nyugodt légkörben. Főleg olyan kérdéseket érintettek, amelyek a népi demokratikus korszak első 1944–1948 közti periódusára vonatkoztak, – mint az új, demokratikus hadsereg létrehozásának feltételei, az 1945. évi földreform jellege, a Kisgazdapárt szerepe, a termelőszövetkezeti dolgozók osztály-hovatartozása, vagy a gazdag parasztság helye és szerepe a magyar mezőgazdaságban a szocialista átszervezésig. Az időbeli korlátozottság nem véletlen dolga volt. A későbbi szakaszok történetének kutatása ugyanis a levéltári iratok hozzáférhetetlensége miatt még igen nagy mértékben esetleges. A levéltárak anyaga ma nem egyszer nehezebben hozzáférhető, mint egy-két évtizeddel korábban. Még régebbi, „nyitott” időszakok vonatkozásában is. Ez időszakra nézve pedig különösen.

A.témakörök bővülése

A történelem totális, mert az egész múlt, a társadalom és annak minden: gazdasági, politikai vagy kulturális funkciója beletartozik. Éppen az újabb viták során tisztázódott, hogy e vonatkozásban történészeink közt nincs lényeges véleménykülönbség, hogy sem a politikai történet, az eseménytörténet egykor szinte kizárólagos uralmát nem tartják többé elfogadhatónak, hanem a politikai történet olyan mellőzését sem, a többi funkciók vizsgálata közben, amely sok útmutató érdeme mellett, a francia történészek egyik fontos irányzatát jellemezte. Az újabb viták során az az álláspont is előretört, hogy a társadalom különböző funkcióinak történetén kívül szükség van külön társadalomtörténetre is, amely a struktúrákat, az osztályviszonyokat, és egyben az életformákat és azok változásait kíséri figyelemmel. Ennek kibontakoztatása is a feladatok közé tartozik, más funkciók kutatásával együtt, hogy a gazdaságtörténet előrelendülését, az elmúlt évtizedek során a többi diszciplína is követni tudja. A hetvenes években különösen a művelődéstörténet problémáját vitatták több alkalommal is: 1969-ben külön ülésszakon, utóbb vitacikkek sorában, majd 1977-ben a tihanyi magyar–francia konferencián. Közben azonban, a viták során, bizonyos tisztázódás is végbement. 1969-ben a főbb referátumok – bár néhány hozzászóló helytelenítése közben – egy olyan, igen széleskörű, igen heterogén, az anyagi eszközöktől a művészetig mindent magába foglaló „művelődéstörténet” gondolatát képviselték, amelyből éppen csak a politika hiányzik. Ilyen diszciplína azonban, mint egység, aligha képzelhető el. A későbbiek során kiderült, hogy világosabban meg kell különböztetni

egymástól két eltérő fogalmat. Az egyik az a „kultúra”, amelyet egy vagy több, egymáshoz kapcsolódó társadalom történetileg a maga *egészében* képvisel. Ennek áttekintő vizsgálata során természetesen minden szektort figyelembe kell venni, beleértve a politikát. Ez azonban a történetírás feladata általában. A másik fogalom a művelődés, mint az adott „kultúra”, illetve társadalom egyik funkciója. A társadalom életén belül ugyanis külön, speciális vizsgálat tárgyát képezheti valamennyi szektor, illetve funkció. Művelődéstörténetnek mint külön diszciplínának az egyik funkció, a művelődés speciális vizsgálatát kell tehát neveznünk.

A történelem totalitása nem azt jelenti, hogy a történéseknek kell közvetlenül vizsgálniuk a társadalom minden speciális funkcióját. Azt azonban mindenképpen jelenti, hogy a történéseknek figyelembe kell venniük olyan más, történeti jellegű, de önálló és saját problémákkal és módszerekkel is rendelkező diszciplínák eredményeit, mint az irodalomtörténet, a művészettörténet, vagy a néprajz. A figyelembevétel kötelezettsége persze kölcsönös. Amiből viszont máris adódott az a feladat, hogy a történettudomány és más, vele párhuzamosan, de nemegyszer teljesen külön futó tudományágak között jobb kapcsolatot, együttműködést kell teremteni. E feladattal is több vita foglalkozott. Ezek közül külön említhető a Magyar Történelmi Társulat 1978. évi szegedi vándorgyűlése, amely három irányban próbált több szomszédos társadalomtudománnyal párbeszédet kezdeni, együttműködést keresni, napirendre tűzve a gazdaságtörténet és a közgazdaságtudomány, a társadalomtörténet és a szociológia, valamint a művelődéstörténet és a művészetek, (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái viszonyának problémáit. S már az ott elhangzottakból is kitűnt, hogy a művészettörténet területét az utóbbi évtizedben sokkal konkrétabb, fontosabb és a történettudomány számára is lényegesen hasznosabb tudományos viták jellemezték, semmint ez az erről szóló jelentés (4.1.) kissé fellengzős általánoságaiból kitűnnék. E vitákban ugyanis igen kézzelfoghatóan szó volt a különböző stílusok kibontakozási feltételeinek és egymásmellettségének problémáiról (Németh Lajos), valamint az újabb művészettörténeti összefoglaló előkészítéseként, részint a periodizáció lehetőségeiről, részint pedig műhelytanulmányokban és megbeszélésük során, egy-egy nagyobb időszak jellegzetes vonásairól, újabb eredmények alapján. (Entz Géza, Garas Klára, Zádor Anna.) Azt is ki szeretnénk emelni, hogy az iparművészeti kutatás részéről javaslatként már felmerült a népművészet beemelése művészettörténetünkbe (Szabolcsi Hedvig), amit a történész éppen úgy helyesnek tekint, mint az irodalomtörténészek álláspontjának olyan irányú változását, hogy a folklórt sem kellene kirekeszteni a magyar irodalom történetéből. S ezt zárjuk le egyetlen rövid utalással arra, hogy a történész a néprajz történeti megközelítését, a történeti néprajz erősebb fejlesztését is fontosnak tartaná.

A témabővítés címszava alatt kellene felsorolnunk még egy sor más momentumot is: néhány elméleti és módszertani eszmecserét, vitát, kvantitatív, statisztikai, számítógépes módszerek alkalmazásáról, a forrásbázis (és vele a forráskiadványok!) kibővítéséről és a szakmai felszerelkedés más szükségleteiről, a nálunk is egyre erősödő helytörténet pozitívumairól és néhány negatívumának kiküszöböléséről, valamint nem utolsósorban a historiográfiáról. Annak következtében, hogy a fellendülő historiográfia a polgári történetírás koncepcióit vizsgálva fokozott figyelmet kezdett azok társadalmi-politikai feltételeinek

feltárására, az egykorú ideológiai alaptézisek és a tudományos eredmények összeötvöződésének elemzésére fordítani, több lehetőség nyílt a polgári történetírás örökségének realisabb mérlegelésére is.

Itt kapcsolhatjuk be végül fejtegetésünkbe a II. Osztályhoz tartozó neveléstudomány (5.1.) és pszichológia (6.1.–6.4.) vitáinak beszámolóit, – már amennyire a történész a maga szempontjaiból kiindulva ezt megtenni képes. A neveléstudományi vitákon a „hogyan” problémáinak érdekes felvetése közben, benyomásunk szerint, mint ha a „mit” problémája valamivel kevesebb figyelemben részesült volna. Szó esik ugyan egyebek között az integrált történelemtanítás (Berend T. Iván javasolta) koncepciójáról, de vele szemben az ellenzők azon gyakorlati jellegű ellenérvéről is, hogy erre a tanárok felkészületlenek. Ily megfontolással annak idején, pontosan tudjuk, a Ratio Educationist is meg lehetett volna opponálni. S hadd említsük meg ezzel kapcsolatban, kiegészítésül, a történészek e téren szinte közös frontjának megnyilatkozását, vagy inkább vitáját az oktatásügyi reform ügyében. Ez a fellépés az ellen a törekvés ellen irányult, amely a történelemtanítás helyét, szerepét az egész oktatási rendszerben lényegesen csökkenteni kívánta. A szakma képviselői ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a történelemtanítás alapvetően fontos szerepet játszik a társadalmi és ezen belül a történelmi tudat kialakításában, és hogy a nemzeti és az egyetemes történet kellő ismerete nélkül aligha lehet kialakítani a szocialista hazafiság és az internacionalizmus harmóniáját. Éppen ezért, a korszerűsítés érdekében született meg a társadalomtudományok és a történelem oktatását szervezőbbé összekapcsoló integráció fent említett programja. Hozzátehetjük, hogy bár a történészek e fellépése bizonyos kedvezőtlen intézkedéseket megakadályozni már nem tudott, mégis szerepe lett további hasonlóak – reméljük: nemcsak átmeneti – meggátolásában, valamint az intézkedések felülvizsgálatának és korrigálásának megindulásában is.

Feltűnőnek találtuk a jelentésben a neveléstörténet mint fontos diszciplína problematikájának mellőzését, vagy olyan vitákét is, amelyek például a Ratio Educationis kétszáz éves fordulója alkalmából 1977-ben történészek, pedagógusok, jogászok együtt vitatták meg a felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformját. Sőt, említést érdemel olyan viták hiánya is, amilyeneket – nézetünk szerint – a pedagógusoknak nem ártott volna interdiszciplináris keretben rendezniök, mielőtt, az Akadémia égisze alatt, a magyar neveléstörténet új szintézisének munkálatait elkezdték.

A pszichológia területén, saját beszámolóik szerint, nemigen folytak érdemleges viták. Hadd említsünk meg talán mégis egyet, újabbat, a szociálpszichológia köréből, amelyen a pszichológia tudománytörténetének problémája is felmerült. És, ismét történész-ként, hadd vessünk fel két olyan további vitámát, amely talán bizonyos érdeklődésre számíthatna. Az egyik a történeti pszichológiáé, elmúlt korokat illetően. A másik pedig, a nevelésüggyel is kapcsolatban, a történelemoktatás szerepének kérdéséé a személyiség nevelésében.

Egyetemes történet, Kelet-Európa

Nem szeretnénk itt arra a régi, de ma is tartó vitára kitérni, hogy az egyetemes történet tanulmányozását miként lehetne Magyarországon jobban elősegíteni. Arra

azonban éppen néhány, az előzőkben idézett vita egyik tanulságaként rámutattunk, hogy történészeink akkor és ott tudták a legtöbb sikerrel, a legeredményesebben saját múltunk ábrázolását teljesebbé, magasabb színvonalúvá tenni és a hagyományos hibáktól megszabadítani, amikor és ahol a magyar modellt az európai modell egészében, annak összefüggéseiben annak, illetve azon belül a kelet-európai modell részeként tudták bemutatni. Ha e három eltérő nagyságrendű modell megfelelően egymásba illeszkedik, biztosak lehetünk abban, hogy jó nyomon vagyunk, és hogy nyugodtan folytathatjuk a részletek kidolgozását. Ha végiggondoljuk a XVI–XVII. századi kelet–nyugati gazdasági munkamegosztás és a kelet-európai késő feudalizmus modelljét, azután a XVIII. századi fokozatos emelkedést, a fejlettebb epicentrum és a viszonylag fejletlenebb zónák északon, keleten és délen megfigyelhető félkörívét, és a kettő dialógusát, kölcsönhatását az európai modell egészen belül, és végül a XIX. századi gazdasági, ipari fejlődés európai modelljét, a „centrum” és a „perifériák” kölcsönhatását, a fejlettebbek szívó-nyomó hatását és a fejletlenebbek felzárkózási igyekezetét, ahogy ezt egy újabb, fontos tanulmány (Berend T. Iván–Ránki György) kidolgozta, máris megértjük, hogy miért jelentős az ilyen modellezés nemcsak saját történelmünk, hanem az egyetemes történet szempontjából is. És e sor még bővíthető a középkor feudalizmus-modelljével (Makkai László), amelyről szintén folyt vita hazai és külföldi történészek között, vagy a fasizmus-modell kísérletével, amelyről fent már szintén szó esett.

A tanulság, amelyet az Annales-iskola neves francia szerzői vontak le és közöltek velünk, nem kevesebb, mint hogy a magyar történettudomány saját történetének az európai és kelet-európai modell összefüggésében való bemutatásával nemzetközileg exportképes. Igaz, hogy ennek jobb kihasználásához, nyelvi okokból, a jelenleginél jóval bővebb, mozgékonyabb és színvonalasabb közvetítői-kiadói tevékenységre volna szükség, mint amilyennel, kevésel, ma rendelkezünk. A történettudomány exporttevékenysége azonban még akkor is a legolcsóbb marad, ha erre több időt és energiát fordítunk, viszont bizonyára nem lesz a leghiábavalóbb.

Mindehhez, ismételjük, a Kelet-Európa-kutatás is szükségeltetik. Erről szintén elég régóta folytak már hosszú eszmecserek, mint ahogy az itt különösen jónak ígérkező összehasonlító módszer alkalmazásáról is. A nehézségek belső okai közül a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság elnökének beszámolója (1. 6.) azt emelte ki, hogy a kelet-európai kutatásban érdekelt, különböző diszciplínák (a történettudomány mellett az irodalomtörténet, a nyelvészet, a néprajz) mindegyik más Kelet-Európa-fogalommal dolgozik. Ez derült ki egyebek között, az 1978-i akadémiai közgyűlés idevágó Kelet-Európa ülésszakán is, ahol mindegyik szakma képviselője a maga felfogását fejtette ki. Erre azonban azt mondhatjuk, hogy történeti modell esetében, amelyről itt alapvetően szó esik, a történészek ettől függetlenül alkalmazhatják a maguk elképzeléseit, egy nagyobb, szélesebb Kelet-Európáról, és azon belül annak nyugati zónájáról, amelybe Magyarország is tartozik, és amelyet, akár Közép-Kelet-Európának, akár Kelet-Közép-Európának nevezünk, a nagy Kelet-Európán belül külön jellemzőkkel bíró változatnak kell tekintenünk. Ebben egyébként az 1971. decemberi szovjet–magyar konferencián, Moszkvában, magyar és szovjet történészek egyetértettek. Egy másik nehézség, nem is kicsiny, abból származhatik, ha azt képzeljük, hogy nekünk kell egész Kelet-Európa részletes történetét

feldolgozni és megírni. Úgy gondoljuk, hogy *nem* ez a fő teendőnk, hanem az, hogy a mindenütt folyó kutatásokat figyelve, elemezve, kiegészítve ha kell, kidolgozzuk és használjuk Kelet-Európának azt a *modelljét*, amelyről fent szó esett.

A lényegesebb probléma, nézetünk szerint, nem itt van, hanem abban a latens, de olykor nyíltan feltörő vitában, amelyről a bizottsági beszámoló megemlékezik, és amelyről itt, mi sem hallgathatunk. A beszámoló szerint „ennek alapvető okát abban kell keresnünk, hogy talán a szlavisztika kivételével minden országban, az utóbbi egy-két évtizedben megerősödött és kiépült az illető ország, pontosabban nemzet történeti fejlődésének egy fajta nemzeti koncepciója”, amely a történettudományra is kihat. E koncepciók fő jellegzetessége, a beszámoló abban pillantja meg, hogy mind a jelen politikai és területi helyzetből indulnak ki, onnan haladnak visszafelé. Tehát azt a területet, amelyen fejlődésüknek minden gazdasági, politikai, kulturális mozzanata végbement, azonosnak tartják a mai területtel, s ha valaha ez másképp volt, azt csak ideiglenes, mellékes és így mellőzhető kitérőnek minősítik. A magyar vagy a bolgár történeti koncepció persze nem ezt vallja. „Ebből adódnak az eltérő felfogások, a szembenálló nézetek.”

Mindez nagyrészt valóban így van, és alátámasztható a példák egész sorával, amelyekből szintén idéz néhány főbbet a beszámoló. Ilyen a történeti Magyarország kialakulása és korai története, beleértve azt, hogy milyen népesség élt itt a honfoglalás előtt. Itt nemcsak a sokat emlegetett dákok-román kontinuitás kérdése kerül elő, hanem például a szlovák etnikum kialakulásáé, a nagy-morva birodalom, vagy a magyar állam keretei közt. Neuralgikus pont természetesen, az 1848-i forradalom is, bár itt arra is történetek kísérletek, hogy a haladás jegyében lehetővé váljék a jobb párbeszéd. Ide lehetne sorolni a dualizmus-kori elnyomás kérdését is, ahol a szomszéd országok történetírása nemigen ismeri el a természetes asszimilációt, hanem csupán az erőszakos magyarosítást látják mindenütt és a nemzetiségek ellen irányuló diszkriminációra vezetik vissza az országon belül magából a gazdasági fejlődésből fakadó, regionális eltéréseit. Vagy az első világháború utáni rendezés ügyét, amelyet szomszédos történészek hajlamosak beható elemzést nemigen érdemlőnek, olyannak tekinteni, mint amely nagyobb problémák híján kritikai vizsgálat alá nem tartozik, míg magyar kollégáink, természet szerint, számos olyan, vitatható problémát látnak benne, amely, mint az önrendelkezés mellőzése, kész tények fegyveres létrehozása, kommentár nélkül aligha hagyható. S a listát, ha ez volna a szándékunk, megtoldhatnánk olyasmivel, mint a szlovák Tanácsköztársaság eltérő megítélése és néhány más kisebb vita.

De nem ez a fő célunk, mert nem ezt tartjuk itt az igazán lényegesnek. Ellentétes álláspontok kialakulása az adott fejlődési feltételekből következőleg e vonatkozásban történetileg érthető. És nem baj, ha közös elvi-szakmai platformon, az őszinte együttműködés és kölcsönös megbecsülés jegyében ilyesmiken vagy még más problémákon is vitatkozunk. Tegyük és tehetjük ezt, amíg ez pusztán szakmai vita marad, a meggyőzés érveivel és azok nyitott, figyelmes meghallgatása közben. S hogy nem egészen eredmény nélkül, az kitűnt például azon a nemzetközi konferencián is, amely 1977-ben, több érdekelt nemzet képviselői részvételével elemezte a budai Egyetemi Nyomda 1777–1848 közti működését és szerepét a kelet-európai népek kulturális fejlődésében. S idézhetnénk

más, többé-kevésbé pozitív tapasztalatokat is. A valódi probléma másutt van. A valóban lényeges nehézség ott kezdődik, ha pusztán szakmai álláspontok politikai színnel ruházódnak fel, vagy éppen politikai támadásnak minősülhetnek, amelyek ellen védelmi rendszabályok: ellentámadások, eltiltások, kiadványok be nem engedése vagy éppen elkobzása és egyéb lépések következhetnek. Hozzá kell tennünk, hogy ez korántsem általános, de az őszinteséghez és nyíltsághoz az is hozzátartozik, ha az ilyen, olykor jelentkező tünetekről is beszélünk, s ezekről sem hallgatunk féltéken vagy zavartan.

Ismételjük: legfőbb célunk a minél jobb, minél közelebbi együttműködés, a közös nagy feladatok, a haladás, mint mondtuk, a magas színvonalú elvi-szakmai igényesség s egyúttal a kölcsönös megbecsülés és egyenjogúság, egymás véleményének tiszteletben tartása jegyében.

De ehhez természetesen saját véleményünk kimondása is hozzátartozik. Nézetünk szerint a nyílt, tiszta, határozott álláspont kimondása még taktikának is egészségesebb, mint a hallgatás, amely inkább a saját véleményükben bizonytalanok, gyengék sajátja, és amely társadalmunk nemzeti érzékenységét is sértheti.

Ez az elvi-szakmai történész álláspont a következő:

1. Egyetlen ország történettudományát sem lehet kívülről arra korlátozni, hogy csak saját határán belüli területek történetével foglalkozzék. A magyar történészek foglalkozhatnak Afganisztán, az Egyesült Államok, és még sokkal természetesebb indokból például Erdély történetével.

2. A történészek eltérő szakmai nézeteit nem lehet más országok ellen irányuló politikai akcióként elbírálni. Senki nem képzelheti, hogy a mai nemzetközi politikai rendszer biztonsága a legcsekélyebb mértékben is attól függene, hogy az adott területen melyik történész milyen lakosságot talál mondjuk a XI. században. A magyar történészeknek idehaza senki nem írja elő, hogy ilyen szakmai kérdésekben mit hangoztassanak. Aligha képzelhető, hogy ezt bárki kívülről előírhatja nekik.

3. A különböző szakmai nézetek megismerése, barátságos konfrontációja, mindannyiunk előrehaladása érdekében helyesnek tartjuk a kutatók, levéltári adatok, kiadványok, szakmai információk akadálytalan cseréjét és áramlását, a helsinki határozatok értelmében általában, és a szocialista országok közti együttműködés értelmében különösen.

4. A magyar történészek messzemenően, őszinte készséggel készek a maguk részéről mindent megtenni a fentiek alapján az elvi-szakmai együttműködés, egymás munkájának és országának megbecsülése, támogatása, békés haladása érdekében.

Konklúzió helyett

A hetvenes évek szakmai vitái előrehaladásról, jó irányú fejlődésről tanúskodtak, ha ez nem is lehetett minden területen egyenletes. A történettudomány azonban csak egyike a társadalmi tudatot alakító faktoroknak. Ezek összességét, eredményes munkájuk lehetőségeit, a nehézségek orvoslásának módjait a tudománypolitika irányítóinak kell tekintetbe venniük.